

Breyten Breytenbach se poësie: 'n Tematiese ondersoek na die voorkoms van laatwerk

Anke van der Merwe¹

Poetry of Breyten Breytenbach: A thematic exploration of the emergence of late style

This article stems from the ongoing research for my doctoral study. For the purposes of the larger study, Breytenbach's entire Afrikaans poetic oeuvre is divided into four periods and compared to determine whether signs of late style can be identified and, if so, which type of late style. Qualitative and quantitative research methods examine Breytenbach's oeuvre, using three parameters (style, identity, and theme). The quantitative analysis is conducted with the help of a corpus programme (#LancsBox). My hypothesis posits a shift in the direction of late style in the Afrikaans poetry of Breyten Breytenbach. This article focuses on the thematic parameter, and in conclusion, two types of late styles were identified.

1. Ter inleiding

Die navorsing wat in hierdie artikel bespreek word, vorm deel van my doktorsale studie. Breyten Breytenbach se poësie, laatwerk en korpuslinguistiek is die fokuspunte. In die groter studie word Breytenbach se Afrikaanse poësie ontleed binne vier tydperke (vroeë poësie, tronkpoësie, ná-tronkpoësie en latere poësie) en drie parameters (styl, identiteit en tema) om te bepaal of die laatwerkteorie van toepassing is, en indien wel, watter soort. 'Laatwerk' is 'n term wat afgelei is uit Theodor W. Adorno se Duitse woord vir werke in 'Spätstil', en is die werk wat kunstenaars voortbring digby die einde van hulle lewens, en gaan gepaard met intense "intimations of mortality", soos dié van Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) in sy dertigerjare (Said, 2006: xiii). My hipotese is dat daar 'n verskuiwing is in die rigting van laatwerk in die Afrikaanse poësie van Breyten Breytenbach en dat hierdie verskuiwing ten opsigte van styl, tematiek en identiteit gereflekteer word.

Die fokus van hierdie artikel is egter slegs die temaparameter. Binne hierdie parameter wou ek eerstens uitvind hoe die temas in Breytenbach se vroeë werk verskil van dié in sy latere werk (indien hoegenaamd), en tweedens: Word daar oor meer temas binne 'n spesifieke tydperk geskryf of dieselfde aantal oor al vier tydperke?

In die metodologie word daar kwalitatiewe en kwantitatiewe metodes gebruik, met die korpusprogram #LancsBox wat as hoofgereedskap geïmplementeer word.

2. Die beskrywing van laatwerk en hoe dit by Breytenbach aansluit

Laatwerk dien as teoretiese lens vir hierdie navorsing. Dit is 'n konsep wat al 'n geruime tyd ondersoek word en wat al meer ontwikkel het sedert Adorno en Said se aanvanklike voorstellings. Van Vuuren (2014: 692) bied 'n vertaalde, definiërende oorsig: “Die laaste periode in die werk van kunstenaars, soos musici of skrywers, is 'n tyd waarin hulle in die aangesig van die dood óf sereen voortgaan soos tevore, óf in die boeiendste gevalle, wars van enige gerigtheid op die leser, in groot haas hul laaste werk lewer, dikwels met minder aandag aan die vorm as aan dit wat hul wil oordra en vir hulself wil uitwerk.” Dit kom dus daarop neer dat kunstenaars se werk verander soos tyd verloop. Daar is ook in baie latere werke 'n bewustheid te vinde van hierdie tydsverloop: “In laatwerk bly die spore agter van 'n gearbei téén die tyd, en sulke werk registreer 'n intense bewussyn van die snel-krimpande tyd (en beperkte kragte) wat vir hulle oorbly” (Van Vuuren, 2012: 3).

Met die skryf van hierdie artikel is die mees onlangse literatuur oor laatwerk dié van Mathijs Sanders (2024), waarin die digters Antjie Krog, H.C. ten Berge, Cees Nootboom, Remco Campert, Judith Herzberg, Joke van Leeuwen, Willem van Toorn en Gerrit Kouwenaar se werk bespreek word. Volgens Sanders (2024: 158) voel dié digters bevry van die drang om hulself te bewys en “hun kwetsbare en weerbare poësie engageert zich met de wereld van nu en verzet zich tegen een verstenende status quo”. Daar is ook 'n sterk gevoel van verganklikheid en produktiwiteit by dié digters te vinde (Sanders, 2024: 158), wat by laatwerk aansluit. Sanders (2024: 158) sê verder dat die ondersoekte digters tradisie ken en terugkyk op die pad wat geloop is, en met verlange of bewing na 'n “onbestemde” toekoms uitsien.

Krog is die enigste Afrikaanse digter wat in Sanders se boek ontleed is, maar die feit daarvan dui op die relevansie van laatwerk as teoretiese lens binne die Afrikaanse poëtiese landskap. Sanders (2024: 158) sê ook dat die digters se werk gekenmerk word deur die wisselwerking van tradisie en vernuwing, sowel as “eindigheidsbesef en levensdrift”. Dit is kenmerke wat ook moontlik in Breytenbach se werk ontdek kan word.

Volgens Said (2006) is daar twee soorte laatwerk, maar daar is intussen nog twee soorte ontwikkel. Die derde soort is deur Van Vuuren (2014) gepostuleer en die vierde deur Lourens (2017). Lourens (2017: 80) bied 'n opsomming en sê dat die vier soorte onderskeidelik gekenmerk word deur:

- i. sereniteit, aanvaarding en transfigurasie;
- ii. fragmentasie, ballingskap en onvoldoende samehang;
- iii. herrysenis;
- iv. medemenslikheid, samehang, vryheid, transformasie en oorskryding.

Die eerste soort wat deur Said (2006) voorgestel word, gaan gepaard met die aanvaarding van die kunstenaar dat hulle moet sterf. Daar is 'n soort gereedheid om oor te gee aan die dood. Die tweede soort laatwerk kom volgens Said (2006) neer op 'n meer angstige gevoel en die kunstenaar is kwaad dat hulle moet sterf. Hulle voel vervreemd van die lewe en hul werk raak tipies meer onsamehangend. Said (2006: 7) wys daarop dat “a nonharmonious, nonserene tension” voorkom. Vir die derde soort laatwerk word D.J. Opperman as voorbeeld gebruik (Van Vuuren, 2014) en dit gaan gepaard met 'n nuutgebore genieting van die lewe. Die kunstenaar het deur 'n donker periode gegaan, maar het nuutgebore opgestaan. Van Vuuren (2014: 712) merk op: “Om die merkwaardige vervoering en ‘nuutgebore’ sintuiglikheid aan die einde van die Opperman-oeuvre (in kontras met die vorige, tipiese donker en uitsiglose laatfase) in die denke oor laatwerk te akkommodeer, verg radikale aanpassing van die bestaande teorie.” Die vierde soort gaan gepaard met 'n soort wysheid met die aanvaarding van doodgaan. Die persoon ervaar nou 'n liefde vir alle lewende wesens en die lewe maak nou vir hulle sin. Die idee dat die persoon nie meer in die vlees gaan bestaan nie, maar in die gees, kom ook ter sprake. Transformasie kom dus te voorskyn.

Met dié kenmerke in gedagte, word daar in hierdie navorsing ondersoek ingestel of Breytenbach se oeuvre aan die laatwerkteorie voldoen, oftewel of sy werk met die verloop van die tyd transformeer. Indien daar wel 'n transformasie plaasvind, moet daar bepaal word watter soort laatwerk geïdentifiseer kan word. Dus, is laatwerk aanwesig en indien wel, watter soort?

Volgens Tait en Van Vuuren (2017: 176) kan laatwerk wel in Breytenbach se oeuvre geïdentifiseer word: “Lesers weet met een oogopslag dat hulle hier met laatwerk te doen het.” Ook: “Sedert die publikasie van Breytenbach se eerste bundel is daar 'n bewussyn van sy eie verganklikheid, maar met die digter in sy sewentigs, verskerp dié bewussyn, met toenemende besinning oor, en insig in die aard van die eie dood” (Tait en Van Vuuren, 2017: 175). Hierdie bewustheid en bespreking van die dood is tipies van laatwerk en Tait en Van Vuuren (2017: 175) sê verder dat die leser al vroeg bewus word van “die dreigende dood as sentrale tema” in Breytenbach se werk. Breytenbach se beskouing van die dood verander egter deurgaans. In party gedigte betreur Breytenbach sy toekomstige dood en in ander gedigte is daar weer 'n stille

aanvaarding. Dié verskillende reaksies gaan wel almal gepaard met laatwerk. Ek postuleer daarom dat verskillende soorte laatwerk moontlik teenwoordig is.

Tait en Van Vuuren (2017: 150) is van mening dat “Breytenbach se poëtiese korpus van gedaante verander saam met die veranderende digterlike fokus, biografiese omstandighede en gemoedstoestande”. Tydens die skryf van hierdie artikel dig Breytenbach al vir meer as sestig jaar en dit is dus te verwagte dat sy skryfwerk sou ontwikkel soos wat hy deur die lewe gaan. Dit is alombekend dat die skrywer nie ’n ‘gewone’ lewe gelei het nie, met dié dat hy ’n balling buite sy geboorteland was, in die gevangenis was en as een van Afrikaanse letterkunde se mees kontroversiële stemme beskou word. Breytenbach is steeds in die kollig en spreek hom uit oor kwessies rondom sy moedertaal. Hy beskou ook nie net sy geboorteland as sy tuiste nie wat die deur oopmaak vir diverse ervarings en gesprekke oor identiteit, taal en sentrale tematiese motiewe in sy poësie.

Slegs Tait en Van Vuuren (2017) het na Breytenbach se verjaardagverse gekyk en hierdie artikel vul sodoende die gaping deur die res van Breytenbach se digterlike oeuvre te bestudeer. Volgens Tait en Van Vuuren (2017: 150) reflekteer die verjaardaggedigte die idiosinkratiese styl, temas, en motiewe van elke fase in Breytenbach se oeuvre. Tait en Van Vuuren (2017: 185) bevind byvoorbeeld dat temas wat aanduidings van laatwerk is, reeds in die eerste fase sigbaar is, soos dood en die bewustheid daarvan.

Tait en Van Vuuren (2017) bied ’n verdeling van Breytenbach se werk wat vir dié studie van kardinale belang is: vroeë fase (voor-tronkfase) (1964-1974), tronkfase (1975-1987), ná-tronkfase (1988-1998) en laatwerkfase (1999 tot op die hede). Vir die doeleindes van my navorsing benoem ek die fases soos volg: vroeë poësie (subkorpus A), tronkpoësie (subkorpus B), ná-tronkpoësie (subkorpus C) en latere poësie (subkorpus D).

3. Metodologie: Korpuslinguistiek en Breytenbach se poëtiese oeuvre

Die term ‘korpus’ soos dit in die moderne taalkunde gebruik word, kan die beste gedefinieer word as ’n versameling steekproeftekste, geskrewe of gesproke, in ’n masjienleesbare vorm wat met verskillende vorme van taalkundige inligting geannoteer kan word (McEnery, Xiao en Tono, 2006: 7). Korpusse word met ’n spesifieke doel in gedagte geskep en dan dikwels om as “(informele) voorstelling” van ’n taal of tekstipe te dien (Leech, 1992: 116). Leech (1991: 27) meen ’n korpus is verteenwoordigend van die taalvariëteit wat dit veronderstel is om te verteenwoordig wanneer die gevolgtrekkings wat uit die inhoud daarvan gehaal word, op daardie taalvariëteit toegepas

kan word. Volgens Sinclair (1996) is 'n korpus 'n versameling stukke taal wat volgens eksplisiete taalkriteria gekies en georden word om as voorbeeld van die taal gebruik te word.

Die Breytenbach-korpus word as 'n gespesialiseerde korpus, sowel as diakroniese korpus beskou. Dit is 'n gespesialiseerde korpus, aangesien dit een skrywer se werk is en die formaat konsekwent van digterlike aard is. 'n Gespesialiseerde korpus kan domein- of genre-spesifiek wees en word ontwerp om 'n subtaal voor te stel, maar kan ook uit 'n algemene korpus gehaal word (McEnery, Xiao en Tono, 2006: 60, 61). Vier subkorpusse (een subkorpus vir elke tydperk) is ook uit die Breytenbach-korpus geskep wat dan met mekaar vergelyk word.

My Breytenbach-korpus is ook 'n diakroniese korpus, aangesien dit 'n versameling tekste is wat oor 'n lang tydperk strek. "A diachronic corpus is a collection of texts that vary along the parameter of time" (Potts, 2021). Diakroniese korpusse kan 'n aanduiding gee van watter patrone of kenmerke herhalend voorkom, veral wanneer daar met frekwensie gewerk word, en tendense kan dus bepaal word (Potts, 2021).

'n Algemene korpus dien gewoonlik as 'n basis vir 'n algehele beskrywing van 'n taal of taalvariëteit (McEnery, Xiao en Tono, 2006: 15). Dié korpus se eienskappe word nie ontleed nie, aangesien die korpus slegs as gereedskap op die korpusprogram gebruik word. 'n Algemene korpus is vir my navorsing nodig en word vergelyk met elke Breytenbach-subkorpus op die korpusprogram om sekere datapunte te genereer. In hierdie artikel is dié datapunte sleutelwoordelyste en n-gramme, wat later bespreek word.

Ek gebruik 'n subkorpus uit die Taalkommissie-korpus (TK-korpus) wat deur die Taalkommissie van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns geskep is. "In totaal bevat die korpus tans ongeveer 57 miljoen woorde, en sluit die volgende registers in: fiksie (kortverhale en romans), koerante (dagblaaie en Sondagkoerante), tydskrifte (algemeen/gesinstydskrifte en vrouetydskrifte), populêre boeke (subkategorieë: algemeen, finansies, godsdienstig, kuns en kultuur, leefstyl, sport en ontspanning, tegnologie, vroue), administratiewe tekste (notules van vergaderings), akademiese tekste (vakwetenskaplike artikels, proefskrifte en verhandelings), en universiteit-studiegids" (Van Rooy en Kruger, 2016: 108-109). Die volle TK-korpus is egter te groot vir die korpusprogram wat gebruik word en 'n subkorpus uit die TK-korpus word daarom gebruik: die Subkorpus Boeke: Algemeen bestaan uit 2 905 463 woorde.

Die rede waarom hierdie algemene subkorpus gebruik word, is omdat die algemene korpus gebalanseerd en verteenwoordigend van die betrokke taal (Afrikaans) moet wees. Dit sal dus nie voldoende wees om poësie met 'n

poësiekorpus te vergelyk nie. Daar is ook nie 'n volledige bestaande poëtiese korpus in Afrikaans nie.

Voorts volg hierdie studie 'n korpusgebaseerde benadering. 'n Korpusgebaseerde analise ondersoek 'n korpus met die primêre doel om bestaande taalkundige hipoteses of teorieë te toets (Ngula, 2018: 208) – soos die laatwerkteorie in die navorsing. Daar is nie enige bestaande teorieë of hipoteses van toepassing by 'n korpusgedrewe analise nie: “It aims to allow the corpus itself to drive the research and for the analyst to observe what is salient to explore in the corpus” (Ngula, 2018: 208).

In die artikel is daar hoofsaaklik drie instrumente op #LancsBox gebruik en dié instrumente word soos volg deur McEnery (2018) uiteengesit:

3.1.1. Frekwensielys

'n Frekwensielys is 'n lys van al die items van 'n gegewe tipe in 'n korpus (byvoorbeeld alle woorde, alle selfstandige naamwoorde, alle vierwoordreekse), tesame met 'n telling van hoe gereeld elkeen voorkom. 'n Hoë frekwensie dui dus op 'n groter hoeveelheid items as 'n lae frekwensie.

3.1.2. Sleutelwoorde

'n Sleutelwoord is 'n woord wat meer gereeld voorkom in 'n teks of korpus as in die algemene korpus. 'n Sleutelwoord moet statisties betekenisvol wees om as 'n sleutelwoord te kwalifiseer. Sleutelwoorde word verkry deur die gespesialiseerde korpus (Breytenbach-subkorpus) met die algemene korpus (TK-korpus) te vergelyk. Daar is 'n top-20-sleutelwoordelys vir elke tydperk geskep.

3.1.3. N-gram

Die n-gramfunksie op #LancsBox sorg vir 'n indringende analise van die frekwensies van n-gramme, oftewel die hoeveelheid keer wat opeenvolgende frases of selfs sinne in die korpus voorkom. Die metode wat gebruik word om sleutelwoorde te genereer, word ook by n-gramme gebruik. 'n Gespesialiseerde korpus (Breytenbach-korpus) word by 'n algemene korpus (TK-korpus) gevoeg om die lys van n-gramme te skep. Op die korpusprogram kan die verbruiker die parameters stel met die gewenste hoeveelheid gramme waarna hulle op soek is. Gevolglik kan daar na so min as twee opeenvolgende woorde gesoek word of selfs sewe. Die parameters vir hierdie studie is op

die korpusprogram gestel dat dit tri-gramme wys, dus drie opeenvolgende woorde.

Soos vroeër genoem, is Breytenbach se werk in vier tydperke verdeel en dus vier subkorpusse. Die vier subkorpusse en die bundels waaruit hulle bestaan, is soos volg:

3.2.1. subkorpus A: *Ysterkoei-blues 1964-1975* (2001);

3.2.2. subkorpus B: *Die ongedanste dans: Gevangenisgedigte 1975-1983* (2005) saam met *Die singende hand: Versamelde gedigte 1984-2014* (2016b) vanaf bladsy 21 tot 80;

3.2.3. subkorpus C: *Die singende hand* vanaf bladsy 81 tot 301;

3.2.4. subkorpus D: *Die singende hand* vanaf bladsy 302 tot 726 saam met *die na-dood* (2016a) en *op weg na kû* (2019).

Die gevolgtrekkings van A word dus met B vergelyk, A met C, A met D en dan B met C, B met D en C met D. Die maklikste manier om die subkorpusse te kon opstel, was om versamelbundels te gebruik. Sodoende kon daar nie enige werk oorgeslaan word nie. Die versamelbundels moes egter verdeel word, aangesien hulle nie presies in die tydperke val wat opgestel is nie. Tydens die navorsing is daar nog 'n Breytenbach-bundel gepubliseer (*Hokhokaai Fragmente* (2021)), maar omdat data-insameling reeds begin het, is dit nie ingesluit nie.

Die data word in drie afdelings verdeel:

3.3.1. Uit die voorafstudie

Eers het ek 'n voorafstudie gedoen om te bepaal of die gekose parameters van die groter studie (styl, identiteit en tema) van toepassing is op die data, sowel as watter aspekte onder elke parameter ondersoek kon word.

In die voorafstudie is daar een verjaardaggedig in elk van die vier tydperke ontleed en die korpusprogram is nie gebruik nie. Dié gedigte is deur middel van eenvoudige willekeurige steekproefneming geïdentifiseer. Eenvoudige willekeurige steekproefneming sorg dat elke element 'n gelyke kans het om as deel van die steekproef gekies te word (Joubert, Hartell en Lombard, 2016: 263). Die bundels en gedigte is in elke tydperk genommer en in 'n lys op Microsoft Excel ingevoeg. Daarna is die "randomise"-funksie gebruik om die lys in 'n lukrake volgorde te plaas. Eers is die bundel in elke tydperk geïdentifiseer en daarna die gedig. Die eerste bundel en gedig uit elke lys is vir ontleding gebruik:

- 3.3.1.1. Vroeë poësie (1964-1974): *Met ander woorde: Vrugte van die droom van stilte* (1973); “geb. 16 Sept. 1939, Bonnievale”
- 3.3.1.2. Tronkpoësie (1975-1987): (*Yk*) (1983); “klippespel/causerie”
- 3.3.1.3. Ná-tronkpoësie (1988-1998): *Papierblom (72 gedigte uit ’n swerfjoernaal)* (1998); “16 September 1988”
- 3.3.1.4. Latere poësie (1999-2019): *op weg na kû* (2019); “7.12 weer en verweer: maanpoen vir die 16de September 2016: monoloog vir twee monde”

Uit hierdie vier gedigte is die noemenswaardige temas wat kwalitatief geïdentifiseer is: dood, tydsverloop, verjaardag, tronk, blomme, voëls, diere (met die uitsluiting van voëls en honde), honde, liefde, maan, pampoene en spieëls.

Die temas wat geïdentifiseer is, is onder andere wat akademiëci as kenmerkend van Breytenbach se werk beskryf, sowel as temas wat kenmerkend is van laatwerk volgens die teoretisering daarvoor. ’n Paar leitmotiewe volgens Tait en Van Vuuren (2017: 156) is Breytenbach se “geboortedatum as sentrale merker van sy verjaardagverse (dikwels gebruik as titel, of as datum in of onder dié verse, die digter as hond, sy outobiografiese spel met sy eienaam en/of voorletters, die maan, en variasies op die begrip ‘om te vlieg’ (soos ‘voël’, ‘fool’, ‘vere’)”.

3.3.2. Top-20-sleutelwoordelys

Die Top-20-sleutelwoordelys is verkry deur elke Breytenbach-subkorpus met die subkorpus van die TK-korpus te kombineer. In hierdie tema-parameter is die woorde uit die lyste verwyder wat nie moontlik ’n tema kan wees nie. Slegs selfstandige naamwoorde, adjektiewe en werkwoorde word as temas beskou en die ander woordsoorte is uit die lyste gehaal.

3.3.3. N-gram

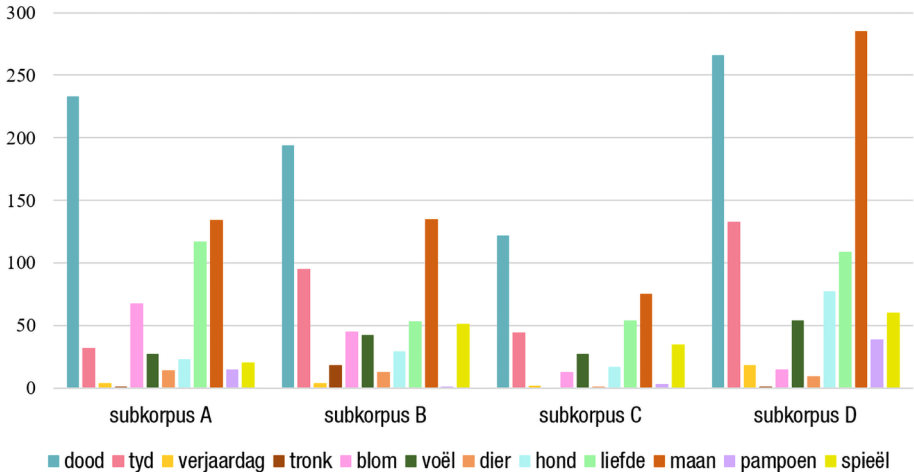
N-gramme is aan die hand van tri-gramme ondersoek deurdat die parameter na drie opeenvolgende woorde gestel is. ’n Top-10-lys (van die hoogste frekwensie) van tri-gramme uit elke subkorpus is geskep.

4. Bevindinge

4.1. Uit die voorafstudie

Die temas wat geïdentifiseer is uit die voorafstudie is elk op #LancsBox ingevoer om die frekwensie te genereer.

Grafiek 1: 'n Vergelyking van elke tema se frekwensie in die vier subkorpusse

Die meeste van die geïdentifiseerde temas word in subkorpus D gevind. Die drie temas wat die meeste in subkorpus D voorkom, is 'n aanduiding dat laatwerk moontlik sigbaar raak, aangesien hierdie temas kenmerkend van laatwerk is, naamlik “dood”, “tyd” en “verjaardag”. Die tema met die hoogste frekwensie in subkorpus D is “dood” (266) en dit kan moontlik die laatwerkhipotese ondersteun. Die tema “dood” se tweede hoogste frekwensie is in subkorpus A (233) en dit ondersteun Tait en Van Vuuren (2017) se vasstelling dat Breytenbach reeds van vroeg af oor tipiese laatwerktemas geskryf het.

Die tema “tronk” kom een keer voor in subkorpus A, maar dit het niks met die tronkfase van sy lewe te doen nie. Die reël “my gesig is ’n tronk” in 7.4 in *Lotus* is waar die woord “tronk” voorkom in ’n figuurlike betekenis wat verskil van die letterlike gebruik van die woord in die latere tronkbundels. Breytenbach gebruik ook nooit die woord “tronk” in die ná-tronkpoësie nie. Die digter het deur ’n traumatiese ervaring gegaan en was dalk nog nie in hierdie tydperk gereed om die gebeurtenis so direk in sy poësie te hanteer nie. In Breytenbach se prosateks *The True Confessions of an Albino Terrorist*

(1984) word die tema van trauma wel ontgin. Die tema “tronk” kom die meeste voor in subkorpus B, soos wat te verwagte is, maar slegs een keer in subkorpus D. Hierdie verandering kan óf dui op hoe die digter met sy lewe aanbeweeg het, óf dat die trauma te erg is om oor te praat. Wat wel duidelik blyk, is dat daar ’n verandering plaasvind. Tait en Van Vuuren (2017: 170) sê dat daar in dié fase van subkorpus C “’n breuk in digterlike produktiwiteit” plaasgevind het “soos die digter sy voete probeer vind na langtermyn-gevangeneskap”. Vir Breytenbach moes hierdie fase ná die tronk “’n fase van psigiese herstel wees, soos wat hy weer aangepas het by ’n normale lewe” (Tait en Van Vuuren, 2017: 170).

Interessant genoeg word “liefde” die meeste in subkorpus A gevind en die tweede meeste in subkorpus D. Daar is ’n groot verandering in die gebruik van “liefde”, aangesien dit amper die helfte minder in subkorpus B (53) en C (54) voorkom as in A (117). Die frekwensie styg dan weer aansienlik in D (109). Subkorpus B en C het oor die algemeen ’n ander tematiese ‘landskap’ as die ander twee subkorpusse.

Ná “dood” is “maan” die tema wat regdeur Breytenbach se oeuvre die meeste voorkom. Al wys die data dat die frekwensie van die gebruik van maan deurgaans redelik hoog is, kan daar ’n verandering in die oeuvre opgelet word. Subkorpus A (134) en B (135) stem redelik ooreen, maar dan verskyn dié tema aansienlik minder in subkorpus C (75). Breytenbach het wel in hierdie tydperk minder geproduseer en dit moet in ag geneem word. Daar is weer ’n groot sprong in frekwensies in subkorpus D (285) waarin Breytenbach uit al die tydperke die meeste “maan” gebruik het. Hierdie transformasie in die latere fases van die oeuvre kan op laatwerk dui, na aanleiding van Ferreira (1982: 83) se gevolgtrekkings oor hoe Breytenbach die maan aan lewe en dood koppel. Ferreira (1982: 83) gebruik die gedig “seisoenegids” in *Die ysterkoei moet sweet* (Breytenbach, 1964a: 47) as voorbeeld en sê dat die maan simbolies is van lewe. In die derde reël staan daar “groen soos die maan in die somer en in die herfs” (Breytenbach, 1964a: 47). Ferreira (1982: 83) sê dat “die maan kan groen wees as teken van somer of herfs, ’n lewe-en-dood versoende kleur”. Die temas van lewe en dood word sodoende aan die maan geskakel en tekens van laatwerk word vroeg opgelet.

As daar in die latere fase gekyk word na die gedig “1.1” in *op weg na kû* (Breytenbach, 2019: 17-27), verskyn die maan reeds vroeg in die bundel: “ek gaan dood aan die mense om my, een vir een / en wanneer geeneen oorbly om die dans te seën / taan die dood aan die lewe in my om steen vir steen / dan tot maan te verbeen in die sooie van slaap” (Breytenbach, 2019: 23). Die skrywer-digter sterf in die gedig as gevolg van mense om hom en dit is asof

hulle hom doodmaak. Die verlies van mense in sy lewe, sowel as om te sterf terwyl 'n mens slaap, word ook gesuggereer. Omstandighede van die lewe en wat gebeur wanneer die kunstenaar ouer word, word dus uitgebeeld. Terwyl die maan vroeër met lewe en dood geskakel is, word die skakel met die dood hier sterker na vore gebring. 'n Definitiewe bewustheid van die dood word hier gevind, maar die vierde soort laatwerk kan moontlik opgelet word, aangesien Breytenbach met 'n soort aanvaarding oor die dood en oudwordproses in hierdie gedig skryf.

Nog 'n tema wat baie met Breytenbach geassosieer word, is “pampoens”. Tait en Van Vuuren (2017: 153) sê dat die verjaardag-prosavers uit 1964, “fascistiese pampoens”, die “sentrale beeld van die pampoens in Breytenbach se oeuvre inbring” en dit as 'n simbool vestig wat in sy oeuvre van kardinale belang is. “‘Pampoens’ staan dus in Breytenbach se poësie vir Suid-Afrika, met sowel positiewe assosiasies van sy gelukkige jeug met vriende en familie (deur die warm rooigeel kleur daarvan, en as vrug uit Suider-Afrika se warm, vrugbare grond waaruit ook hy voortgekom het as 'n ander soort ‘pampoens’), maar ook as vrug uit die ‘fascistiese’ apartheidsland (1948-1994)” (Tait en Van Vuuren, 2017: 154). Die tema “pampoens” kom egter nie so baie voor soos wat ek verwag het nie: A: 15, B: 1, C: 3 en D: 39. Volgens hierdie data sou Breytenbach eintlik eers in sy latere poësie “pampoens” as 'n herhalende tema vestig. Wat wel met sekerheid gesê kan word, is dat daar weer 'n verandering in die oeuvre plaasgevind het met die verskille in frekwensies van dié tema. Die verwagting was dat “pampoens” deurgaans 'n hoë frekwensie sou hê.

Dit is belangrik om te let op wat Tait en Van Vuuren (2017: 159) sê: “Die pampoens en die maan (soos ander simbole) is egter nooit absoluut vas nie en het verglydende, meerduidige betekenis in dié oeuvre, afhangende van die spesifieke inkleding.” Die konteks waarin die simbool verskyn, kan dus nie geïgnoreer word nie. Hierdie kontekste is al ondersoek en dit is dus van waarde om ook die groter prentjie te bestudeer, soos wat in dié navorsing gedoen word. Daar moet 'n tree terug gegee word om alle aspekte ook raak te sien en nie net die beelde stip in isolasie te bestudeer nie. Die kwantitatiewe analises sorg vir die toegang tot die herhalende metaforiek in Breytenbach se oeuvre.

a. Top-20-sleutelwoordelys

Die Top-20-sleutelwoordelys is geskep met behulp van die TK-korpus soos wat voorheen verduidelik is. Hierdie woorde het dus hoë sleutelwaardes.

Subkorpus A				
nag	sneeu	wit	wind	lyf
oë	reën	blou	mond	huil
gedig	grys	asem	vlees	tong
Subkorpus B				
nag	grys	wit	wind	blou
gedig	donker	droom	stilte	oë
lyf	mond			
Subkorpus C				
nag	dooie	gedig	donker	droom
wind	stilte	wit	grys	tong
sing	hemel	swart	spieël	sterwe
vuur	geheue			
Subkorpus D				
gedig	nag	donker	stilte	dooie
wind	sing	vergeet	woorde	droom
dans	maan	onthou		

Tabel 1: Al vier subkorpusse se temas uit die Top-20-sleutelwoordelys

Daar is 'n hele paar woorde wat in die subkorpusse oorvleuel: “nag”, “gedig” en “wind” is temas wat in elke subkorpus se Top-20-sleutelwoordelys voorkom. Hierdie drie temas kan dus as tipiese Breytenbach-temas bevestig word. Die sleutelwoorde roep sekere temas op. Liggaamlikheid word byvoorbeeld in die eerste drie subkorpusse deur die sleutelwoorde “lyf”, “vlees”, “tong” en “mond” gesuggerer.

Volgens Van Vuuren (2009: 53) is daar twee oorkoepelende onderwerpe wat die kern van Breytenbach se poësie in die tronktydperk vorm en dit is dat hy baie skryf oor sy naderende dood, lewe, homself en sy toestand van gevangenisskap, maar ook die gereelde aspekte van kuns en die aard daarvan om 'n digter te wees. Die sleutelwoorde “nag”, “grys” en “donker” sluit moontlik tematies by sy gevangenisskap aan, aangesien hierdie woorde tematies kan aansluit by 'n toestand van gevangenisskap, wat metafories as 'n “donker” tyd gesien kan word. Digterskap as tema word bevestig deur die feit dat “gedig” 'n sleutelwoord is. Nog sleutelwoorde wat moontlik tematies verwant is aan die kuns en digterskap, is “droom” en “stilte”.

Al die temas in subkorpus B kom ook in ander subkorpusse voor, terwyl subkorpus C die subkorpus is wat die meeste temas bevat wat nie met ander subkorpusse oorvleuel nie. Subkorpus C verskil van die ander subkorpusse,

aangesien “oë” nie ’n sleutelwoord is nie. Breytenbach is tydens hierdie tydperk baie bewus van die “onontkombare, onwrikbare dood” (Van Vuuren, 2006: 54) en dit word weerspieël in sleutelwoorde soos “dooie”, “hemel” en “sterwe”. Van Vuuren (2006) let op die feit dat Breytenbach in dié tydperk moeg raak vir sy eie poësie en in sy werk daarvoor skryf. Dit maak dus sin dat “gedig” in hierdie subkorpus ’n sleutelwoord is.

Waar subkorpus C ses sleutelwoorde bevat wat nie in die ander tydperke voorkom nie, het subkorpus D vyf. Een van die Top-20-sleutelwoorde wat in subkorpus D voorkom en nie in die ander subkorpuse nie, is “maan”. Die voorkoms van “maan” as sleutelwoord staan in dié subkorpus uit en sluit aan by die bespreking in afdeling 4.1 waarin die maan as kenmerkend van laatwerk beskou word. Die feit dat “maan” in dié laaste subkorpus ’n sleutelwoord is, is bevestigend van laatwerk.

Burger (2008) sê dat tyd en taal gepaard gaan met Breytenbach se poësie. Hierdie stelling word in subkorpus D gemotiveer, aangesien “woorde” ’n sleutelwoord is. Nog sleutelwoorde wat dié idee van Burger (2008) ondersteun, is “gedig”, “dooie”, “vergeet” en “onthou”. Daar is sekere sleutelwoorde/assosiasies wat in *Die windvanger* deurlopend is: verskietende, vergeet, vlam van vertel, weggaan, stilte, nooit weer, vergaan en die dood (Coetzee, 2009: 152). Die positiefste sleutelwoorde (sleutelwoorde met die hoogste sleutelwaarde) in subkorpus D is “sing”, “droom” en “dans” en dit staan in kontras met ander sleutelwoorde soos “nag”, “donker”, “stilte” en “dooie”. Die sleutelwoorde se toon is dus nie soortgelyk nie en dit kan op verskeie soorte laatwerk dui: die eerste soort laatwerk (volwasse en sereen), die tweede tipe laatwerk (woedend) of die vierde soort laatwerk (waar daar ’n transformasie voorkom).

b. N-gram

	Subkorpus A	Subkorpus B	Subkorpus C	Subkorpus D
1	in die lug	en in die	in die nag	in die nag
2	in die nag	in die nag	vir haar wat	in die donker
3	ek het jou	in die aarde	die see se	op soek na
4	in die sneeu	in die donker	haar met die	tot aan die
5	in die wind	van die nag	van die dood	in die mond
6	van die nag	het in die	dit was die	a toast to
7	in die grond	in die lug	van die hemel	in die hemel
8	en ek het	tot aan die	vir haar met	in die water

9	in die water	van die son	in die donker	het in die
10	van die liefde	en ek het	in die mond	deur die nag

Tabel 2: Die Top-10-tri-gramtipes van al vier subkorpusse

Subkorpus C en D stem die meeste ooreen, aangesien daar drie tri-gramme is wat oorvleuel: “in die nag”, “in die donker” en “in die mond”. Subkorpus C se “die see se” stem tematies ooreen met “in die water” van subkorpus D. Verder is daar is ’n tematiese ooreenstemming tussen “van die hemel” in subkorpus C en “in die hemel” in subkorpus D. Die tri-gram “van die dood” in subkorpus C stem ook tematies ooreen met “in die hemel” in subkorpus D, maar daar kan geargumenteer word dat D ’n meer positiewe konnotasie het as C, al het beide tri-gramme te doen met sterfte. Hierdie verskynsel kan ge-skakel word aan die vierde soort laatwerk, waar transendensie ter sprake is.

Daar word slegs na liefde verwys in subkorpus A: “van die liefde”. Die tri-gram “van die son” in subkorpus B kom ook slegs daar voor en kan dui op die hunkering na vryheid, aangesien dit werk uit die tronktydperk is. In een van die gedigte waarin “van die son” in *Die ongedanste dans: Gevangenisgedigte 1975-1983* (2005: 37) voorkom, sê Breytenbach pront-uit: “die tronk word ’n klooster” (reël 6 in “26 (gedig op toiletpapier)”). In hierdie konteks staan “klooster” in sterk kontras met die son en dit dui op Breytenbach se somber en vasgevangene toestand.

Beide tri-gramme “van die liefde” en “van die son” is tri-gramme wat positiewer is, maar die oeuvre raak progressief somberder en/of negatiewer, met tri-gramme soos “in die donker” (B, C en D) en “van die dood” (C). Die tri-gram “van die dood” kom skielik voor in subkorpus C met ’n frekwensie van 12 en ook slegs daar. In “20 September 1988” in *Die singende hand: Versamelde gedigte 1984-2014* (2016b: 82) skryf Breytenbach: “dans, ons dans / die skyn/ verskyn / die verpoeierde verdwyn / gelaat van die dood.” Die gedig is digby Breytenbach se verjaardag geskryf (16 September). Die gedigte voor en ná hierdie een het ook datums as titels en ek neem dus aan dat hulle op daardie datums geskryf is. Wat hier belangrik is, is dat hy naby aan sy verjaardag weereens oor die dood skryf. Die kunstenaar word herinner aan die realiteit van ouer raak, en besin meer gereeld oor sterfte. Laatwerk word dus hier bevestig.

Die tri-gram “in die hemel” is weer slegs in subkorpus D en hierdie tri-gram het ’n frekwensie van 29. Die tri-gram “in die hemel” verskyn in een van die verjaardaggedigte “7.12 weer en verweer: maanpoen vir die 16de September 2016: monoloog vir twee monde” (*op weg na kû*, 2019: 159) in die reëls “en om die patroon van maanpoen in die hemel / van aanhou skryf te soek” (reëls 43 en

44). Dit is nuttig vir hierdie bespreking, aangesien tipiese Breytenbach-temas in een reël gevind word, naamlik die maan, pampoen, hemel/dood en skryf.

Die tri-gram “in die nag” is al tri-gram wat in al vier subkorpusse voorkom. Die tri-gram “van die nag” kom wel in subkorpus A en B voor, terwyl “in die donker” in subkorpus C en D voorkom. Al hierdie tri-gramme het te doen met die donkerte as geheel en versterk die somber gevoel van die temas. Hierdie verskynsels reflekteer die veranderinge na laatwerk. Die dood is ook ’n kenmerkende teken van laatwerk en aangesien hierdie tema in die tri-gramme verskyn, word die laatwerkteorie verder versterk.

Subkorpus A en D verskil die meeste, met al ooreenkoms wat “in die nag” is. Hierdie groot verskil tussen tydperke kan ook ’n aanduiding wees van die moontlike transformasie in die groot Breytenbach-korpus. Die kontras tussen subkorpus C en subkorpus A en B se tri-gramme, is in die feit dat daar in die eerste twee tydperke meer as een tri-gram verskyn waarin “ek” gebruik word. In subkorpus C se Top-10-tri-gramme is daar nie so ’n tri-gram nie en daar verskyn twee tri-gramme waarin “haar” gebruik word. In subkorpus D verskyn geen tri-gramme met voornaamwoorde nie. Alhoewel daar in die literatuur op Breytenbach se “ekkerigheid” (Galloway, 1990: 40) gelet word, is daar hier ’n verskuiwing in die oeuvre aangesien die “ek” nie in die laaste twee subkorpusse se Top-10-tri-gramme verskyn nie.

5. Bespreking

Laatwerk word deur Van Vuuren (2012: 3) beskryf as “’n gearbei téén die tyd en sulke werk registreer ’n intense bewussyn van die snel-krimpemde tyd (en beperkte kragte) wat vir hulle oorbly”. Daar is ’n verskil in die styl van die vroeëre en die latere werk van die kunstenaar en dit is wat laatwerk tipeer. Van Vuuren (2014: 692) wei hierop uit: “Die laaste periode in die werk van kunstenaars, soos musici of skrywers, is ’n tyd waarin hulle in die aangesig van die dood óf sereen voortgaan soos tevore, óf in die boeiendste gevalle, wars van enige gerigtheid op die leser, in groot haas hul laaste werk lewer, dikwels met minder aandag aan die vorm as aan dit wat hul wil oordra en vir hulself wil uitwerk.”

Uit die navorsing word daar binne die temaparameter ’n verskuiwing na laatwerk opgelet. Ek stel voor dat daar moontlik kenmerke van twee soorte laatwerk in Breytenbach se poësie te vinde is: die tweede en vierde soort laatwerk.

Die temas “dood” en “tyd” kom die meeste voor in Breytenbach se laaste subkorpus en hierdie twee temas is kenmerkend van die tweede soort laatwerk,

oftewel, wat deur fragmentasie en onvoldoende samehang gekenmerk word. Die spreker-digter kom in opstand teen die dood. Roux (2019: 358) plaas veral klem, na aanleiding van die lees van *op weg na kû* (2019), op die feit dat daar 'n soort donkerke in Breytenbach se bundel is: “Die swart weerkaatsings van Breytenbach se werk word deur middel van metaforismes, nagpsalms, woordoorloopsels, oordrywings en onthoubriewe, interludes, maanwater, handsange en skryfnotas oor nege afdelings van Bergboek Kû vergestalt, en bied insig in die fundamentele leeg- of niksheid, kenmerkend van alle fenomene [...]” Said (2006: xiii) sê dat die naderende dood van die kunstenaar as tema altyd in laatwerk verskyn: “But death does sometimes wait for us, and it is possible to become deeply aware of its waiting.”

Ek spekuleer wel dat daar nog 'n soort laatwerk teenwoordig is en dit is die vierde soort wat deur vryheid en transformasie gekenmerk word. Breytenbach skryf oor die “maan”, “droom”, “hemel” en “voëls” nie net meer uit 'n letterlike geval van vry wees nie. Die frekwensie van dié temas is hoog in die laaste subkorpus wat 'n hele aantal jare ná sy vrylating uit die tronk geskryf is. Hy het ook nie een keer in subkorpus C die woord “tronk” gebruik nie en slegs een keer in subkorpus D.

Breytenbach skryf met 'n tipe wysheid wat met die aanvaarding van doodgaan gepaard gaan. Die tri-gram “in die hemel” is byvoorbeeld die tri-gram met die sewende hoogste frekwensie in subkorpus D. Die vierde tipe laatwerk gaan saam met transendensie en hierdie hoë frekwensie van “in die hemel” kan moontlik op hierdie denkwysie dui. Die twee sleutelwoorde in subkorpus C, “hemel” en “geheue”, is ook temas wat by die idee aansluit.

Uit hierdie navorsing lewer ek wel kritiek op die korpusprogram #LancsBox. In die ontleding is genoem hoe daar 'n verwagting was dat “pampoene” 'n hoë frekwensie in die oeuvre sou hê. Na aanleiding van die kwantitatiewe, sowel as kwalitatiewe ondersoek (by die voorafstudie), is daar opgelet dat die program nie samestellings van die woord toon indien die volle woord nie as soekterm gebruik word nie. In die verjaardagedig “berig, 16 September 2008. New York” (*Die singende hand*, 2016b: 448) verskyn “boerpampoene”, maar hierdie samestelling word nie deur die program geregistreer as slegs “pampoene” gesoek word nie. Die motief van pampoene kan dus meer voorkom as wat die enkele woord “pampoene” se soektog aandui.

6. Slot

Daar word uit die navorsing tekens van laatwerk in Breytenbach se oeuvre opgemerk met betrekking tot die tematiese motiewe waarvoor hy geskryf het.

Tekens van die tweede soort laatwerk is aanwesig, op grond van kenmerke van fragmentasie en onvoldoende samehang. Tekens van die vierde soort laatwerk kan ook gesien word, naamlik eienskappe van vryheid en transformasie. Die moontlikhede wat korpuslinguistiek bied om die uitgebreide poëtiese oeuvre van Breyten Breytenbach effektief te ontleed, word geïllustreer.

Universiteit Stellenbosch

Bronnelys

- Burger, W. 2008. Resensie-artikel: *Die windvanger*. *Tydskrif vir Letterkunde* 45(1): 194-204.
- Breytenbach, B. 1964a. *Die ysterkoei moet sweet*. Johannesburg: Afrikaanse Persboekhandel.
- Breytenbach, B. 1964b. *Katastrofes*. Johannesburg: Afrikaanse Persboekhandel.
- Breytenbach, B. 1973. *Met ander woorde. Vrugte van die droom van stilte*. Kaapstad: Buren.
- Breytenbach, B. 1983. (*'Yk'*). Emmarentia: Taurus.
- Breytenbach, B. 1985. *Lewendood – kantlynkarteling by 'n digbundel: die eerste bundel van die ongedanste dans*. Emmarentia: Taurus.
- Breytenbach, B. 1990. *Soos die so*. Bramley: Taurus.
- Breytenbach, B. 2001. *Ysterkoei-blues: Versamelde gedigte (1964-1975)*. Kaapstad: Human & Rousseau
- Breytenbach, B. 2005. *Die ongedanste dans: Gevangenisgedigte (1975-1983)*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Breytenbach, B. 2007. *Die windvanger*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Breytenbach, B. 2016a. *die na-dood*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Breytenbach, B. 2016b. *Die singende hand: Versamelde gedigte (1984-2014)*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Breytenbach, B. 2019. *op weg na kû*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Galloway, F. 1990. *Breyten Breytenbach as openbare figuur*. HAUM-Literêr.
- Joubert, I., Hartell, C. en Lombard, K. 2016. *Navorsing: 'n Gids vir die beginnavorsers*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Leech, G. 1991. The state of the art in corpus linguistics. In: Aijmer, K. and Altenberg, B. (eds.). *English Corpus Linguistics*. London: Longman.
- Leech, G. 1992. Corpora and theories of linguistic performance. In: Svartvik, J. (ed.). *Directions in Corpus Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lourens, A. 2017. Die toepassingsmoontlikhede van die teoretiese gesprek

- oor laatwerk: 'n Onderzoek van die oeuvre van Pirow Bekker. *Stilet* 29(2): 73-94.
- McEnergy, T.** 2018 [2013]. *CASS: Briefings*. Lancaster: The ESRC Centre for Corpus Approaches to Social Science (CASS).
- McEnergy, T., Xiao, R. en Tono, Y.** 2006. *Corpus-Based Language Studies: An Advanced Resource Book*. London: Taylor & Francis.
- Ngula, R.S.** 2018. *Corpus methods in language studies. Perspectives on Conducting and Reporting Research in the Humanities*. Ghana: University of Cape Coast Press.
- Potts, A.** 2021. Part 1: Studying language change in diachronic corpora. Lecture (Corpus Linguistics: Method, Analysis, Interpretation). Lancaster University.
- Roux, A.** 2019. *op weg na kû* (2019) – Breyten se woordsterfverwerk ontroer. *Stilet* 31(1&2): 339-343.
- Said, E.W.** 2007 [2006]. *On Late Style. Music and Literature Against the Grain*. New York: Vintage Books.
- Sanders, M.** 2024. *Boekhouders van de vergankelĳkheid: Late styl in nuuwe poëzie*. Gent: Poëziecentrum.
- Sinclair, J.** 1996. Preliminary recommendations on Corpus Typology. EAGLES. <https://www.ilc.cnr.it/EAGLES96/corpus typ/node5.html#SECTION00041000000000000000>. (Datum van gebruik: 22 Julie 2024).
- Tait, C. en Van Vuuren, H.** 2017. Die verjaardagversritueel in Breyten Breytenbach se oeuvre: 1964-2014. *Stilet* 28(1): 149-192.
- Van Rooy, B. en Kruger, H.** 2016. Faktore wat die weglating van die Afrikaanse onderskikker dat bepaal. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 56(1): 102-116.
- Van Vuuren, H.** 2006. “Die taal asyn aan die lippe”: 'n Oorsig van Breyten Breytenbach se poësie-oeuvre. *Tydskrif vir Letterkunde* 43(2): 46-56.
- Van Vuuren, H.** 2009. Labyrinth of loneliness: Breyten Breytenbach's prison poetry (1976-1985). *Tydskrif vir Letterkunde* 46(2): 43-56.
- Van Vuuren, H.** 2011. “'n Almanak van klippe”: Laatwerk en Breyten Breytenbach se *Die beginsel van stof (laat-verse, sprinkaanskaduwees, aandtekening)*. *LitNet Akademies* 8(3): 461-486.
- Van Vuuren, H.** 2012. LitNet Akademies-resensie-essay: katalekte deur Breyten Breytenbach – 'n Boeiende gesprek met van die grootstes. *LitNet Akademies*. <https://www.litnet.co.za/litnet-akademies-resensie-essay-katalekte-deur-breyten-breytenbach-n-boeiende-gesprek/>. (Datum van gebruik: 12 April 2021).
- Van Vuuren, H.** 2014. D.J. Opperman se laatwerk. *LitNet Akademies* 11(2): 688-714.

Note

1. Ek spreek my opregte dank uit aan die beurs wat deur die Ton en Anet Vosloo-leerstoel aan die US aan my bewillig is.
Die Taalkommissiekorpus word gebruik met erkenning aan die Sentrum vir Tekstegnologie (CTexTTM), Noordwes-Universiteit, wat die korpus beskikbaar gestel het.